

Storslagna ljunghedar med unik mångfald

TEXT & FOTO: KRISTER LARSSON

Ljunghedarna tillhör Västeuropas äldsta kulturlandskap. Under mer än 3 000 år har de haft en stor utbredning i sydvästra Sverige och de hyser en unik mångfald av växter och djur. Under de senaste 150 åren har hedarna dock minskat starkt i areal. Plantering av barrskog, uppodling och spontan igenväxning har lett till att mindre än två procent av arealen finns kvar idag. Många av ljunghedarnas arter är därför hotade och lever ofta kvar som små och isolerade bestånd. Hoppfullt är att det fortfarande finns ett flertal stora ljunghedar kvar och att förutsättningarna för att återskapa hedarna med höga naturvärden är goda.

För att gynna ljunghedarnas hotade arter har Länsstyrelsen i Hallands län, på uppdrag av Naturvårdsverket, tagit fram ett förslag till åtgärdsprogram för ljunghed för perioden 2021–2025. Programmet innehåller en rad förslag till åtgärder för att gynna ljunghedens arter. Det handlar både om kvalitetshöjande åtgärder i befintliga ljunghedar och att, fram till 2040, återskapa minst tusen hektar ljunghedar. De län där de viktigaste områdena med ljunghed finns är Västra Götaland, Halland och Skåne men naturtypen finns på många andra håll i landet.

Den svenska ljungheden är en del av ett större ljunghedsbälte som sträcker sig från västra Norge till Färöarna och Irland, längs Europas västkust ner till Spanien och Portugal. Ljunghedens gemensamma nämnare historiskt sett är ljung, brand och bete. En orsak till att ljungheden fick så stor utbredning i Västeuropa är de milda vintrarna som gjorde att betesdjuren ofta kunde gå ute på heden och beta knopp även på vintern. När skog avverkad och betet på vinterhalvåret var hårt så bredde ljunghedarna ut sig. På sommaren däremot var betestrycket förr ofta svagt eftersom djurbesättningarna var små och hedarna stora, ibland flera tusen hektar.

Silversandbi *Andrena argentata* är en av sex biarter som föder upp sin avkomma på enbart ljungpollen.

Rutläsbräken *Botrychium matricariifolium* på sandhed vid Kullens havsbad i nordvästra Skåne.

Klittviol *Viola tricolor* subsp. *curtisii* blommar på nyskapade sandblottor i sandhedarna utmed kusten.

Kustgentiana *Gentianella campestris* subsp. *baltica* på ljunghed vid Stensjöstrand i mellersta Halland.

Alkonblåvinge *Phengaris alcon* lägger ägg på blomknopp av klockgentiana *Gentiana pneumonanthe*.

Granspira *Pedicularis sylvatica* trivs på fukthedar och blommar redan i maj.

FOTO: SOFIA LUND

För att förbättra betet utförde man bränning, oftast i april, när ljungen blivit grov och dominerande. Hur ofta man brände varierade mycket, man brände helt enkelt när det behövdes. Ett vanligt bränningsintervall var 6–7 år. Bränningen gjorde att ljungens dominans minskade och det skapades utrymme för örter och gräs mellan ljungplantorna. Artsammansättningen förändras successivt efter bränningen. De första åren trivs örter som slättergubbe, kattfot, ljungögontröst, mosippa och blodrot samt lågvuxna gräs och halvgräs. Efter något år har lingonriset vuxit till sig och kan ge rikliga skördar för att sedan åter få ge vika för ljungen som blir allt grövre och då är det dags att bränna igen. I fukthedar trivs klockgentiana, ängsvädd och granspira bra efter bränning och i sandiga hedarna som bränts kan det bli massblomning av käringtand, som är en viktig växt för många bin och fjärilar.

Unik mångfald av växter och djur

För att öka kunskaperna om naturvärden och skötselbehov i halländska ljunghedar har länsstyrelsen undersökt 44 ljunghedar. En rapport kommer att publiceras under året. Dessa hedarna har en sammanlagd areal på 2 500 hektar och hyser 217 rödlistade arter. Fjärilarna är den största gruppen med 52 rödlistade arter. Därefter kommer kärlväxterna med 42 rödlistade arter, exempelvis praktnejlika, kustgentiana, mosippa, rutläsbräken och cypresslumner. En specialitet för hedarna i södra Halland är de tre exklusiva ginstarterna härginst, nålginst och tysk ginst.

Under sensommaren och hösten kan det vara en fin "blomning" av svampar på hedarna och floran av vaxskivlingar, jordtungor, fingersvampar och andra ängssvampar är rik. Den sällsynta dadelvaxskivlingen uppträdde plötsligt i stort antal på halländska ljunghedar på hösten efter den extremt heta sommaren 2018, särskilt på hedarna där naturvårdsbränning hade gjorts. Många av ängssvamparna verkar trivas bra på marker som bränns, det gäller exempelvis vridfingersvamp och violett fingersvamp. En art som trivs bäst på hårt bränd mark är den lilla huvudbägarlaven som bara är känd från sju ljunghedar i landet, bland annat Mästocka ljunghed och Remmene skjutfält.

Hedarnas växter utgör basen för ett fascinerande insektsliv där varje växt besöks av sina speciella insekter. När ljungen blommar i juli–augusti myllrar det av nektar- och pollensökande insekter. Enbart ljungen ger föda åt ett femtiotal olika fjärilar, varav en handfull är rödlistade, exempelvis ljungtofsspinnare och mottmätare. Dessutom finns det sex arter av solitära bin som föder upp sina larver enbart på ljungpollen. Ljungsandbi, silversandbi och ljungsidenbi samlar själva in pollenet som läggs i boet som grävs ut i marken. De har i sin tur varsitt boparasiterande bi som inte själv samlar pollen utan som smyger ner i boet och lägger ett ägg på pollenklumpen när värdbiets larv är ute och flyger. Parasitens larv äter upp värdbiets larv och försörjer sig på pollenet. Boparasiterna är ljunggökbi, sandgökbi respektive hedfilbi.

På fukthedarnas klockgentianor lever den ovanliga alkonblåvingen. Fjärilshonan lägger äggen på blomknoppen och larverna äter sig sedan in i knoppen och lever på fruktämnet under någon vecka innan de adopteras av rödmyror som bär hem dem till myrboet. Larven utsöndrar ett doftämne som gör att myrorna matar den som om den vore deras egen avkomma och fjärilslarven kan till och med äta myrlarver utan att myrorna protesterar. Alkonblåvingens larv övervintrar i myrboet och den nykläckta fjärilen tar sig ut i friheten genom myrornas gångar i juli när klockgentianorna åter står i knopp.

Även kattfot, käringtand, ängsvädd, flockfibbla och hedarnas övriga växter har sitt särpräglade insektsliv. Många insekter är beroende av mer än en växtart under sin livscykel och en sådan är den hotade ginstplattmalen som lever kvar på fyra hedarna i södra Halland och en i nordvästra Skåne. Larven lever på härginst, gärna på nybrända ytor, medan den vuxna fjärilen som ska överleva vintern på sensommaren behöver fylla magen med nektar från ljung för att överleva till nästa vår. Fjärilen söker troligen också vinterskydd i den grova ljungen. Särskilt gynnsam är därför en småskalig mosaik av nybrända ytor med härginst och partier med grov, obränd ljung. Sådana mosaiker med olika stadier efter bränning gynnar många av hedarnas insekter.

Ett naturvårdsproblem är att många hedarna inte längre sköts

Biologisk mångfald

på det traditionella sättet med extensivt bete och återkommande bränning. Hedar som betas har idag ofta ett alltför hårt sommarbete jämfört med det traditionella betet, som var mer utspritt över året med ett lägre betestryck på sommaren men med en längre betessäsong och vinterbete utan stödutfodring. Det är en utmaning att försöka få till ett bete på hedarna som inte är så hårt på sommaren att djuren äter upp alla blommor som behövs för fjärilar och bin och som samtidigt innebär att djuren går ute på heden så mycket som möjligt på vinterhalvåret eftersom det främst är då de betar lövuppslag och grövre ljung. Det ska ju också fungera med hänsyn till moderna krav på djurskydd och regler för miljöersättning och det är inte alltid så lätt.

Ljungbränning

Ljungbränning har under senare år återinförts på ett flertal hedar i sydvästra delen av landet, men fortfarande finns det många hedar som domineras av mycket grov ljung och där behovet av bränning är akut. De undersökningar som gjorts av halländska ljunghedar har tydligt visat att bränning är den viktigaste åtgärden för många av hedarnas hotade arter, rentav viktigare än betet. Det är i de tidiga stadierna efter bränning man hittar de största antalen hotade arter. Metoderna för ljungbränning håller på att utvecklas och även kunskapen om vilka arter som trivs bäst i olika stadier. Idag sköts flera värdefulla ljunghedar utan betande djur och då enbart med återkommande bränning, röjning och markstörning med maskiner. Detta är en bra skötselmetod exempelvis på sandhedar i närheten av välbesökta badstränder där det annars kan uppstå konflikt mellan djur, djurhållare och badturister.

I sandiga hedar finns många växter och insekter som är knutna till ytor med blottad sand. På sådan mark kan man behöva skapa nya sandblottor med grävmaskin. Naturvårdsgrävningar har därför under senare år blivit en allt vanligare åtgärd och de positiva effekterna för växt- och djurlivet syns ofta snabbt. Kärlväxter som dvärglin, klittviol, hedblomster och baktimjan koloniserar gärna

nya sandblottor och marklevande bin och andra insekter kan snabbt utveckla stora bokolonier.

Det finns idag stora arealer ljunghedar som är kraftigt igenvuxna och har ett utarmat växt- och djurliv, men som kan restaureras till betydligt mer artrika hedar. Omfattande restaureringar som visar att detta är möjligt har gjorts bland annat vid Äskhult och Fjärås bräcka i norra Halland. Där har planterade gran- och tallskogar avverkats och ersatts av fina ljunghedar efter bara några få år. Både ljung och andra växter som hör hemma på heden har en långlivad fröbank som gör att återetableringen går snabbt. Många sandhedar i södra Halland där vresros har grävts bort och tall och lövsly har ryckts upp med rötterna har utvecklats till hotspots för sandhedarnas arter, exempelvis vid Långasand och Frösakull.

Viktigt med variation

För att långsiktigt bevara ljunghedarnas artrikedom behöver det finnas en variation i hedskötseln så att inte alla hedar sköts efter en svensk standardmodell. Hedarnas hotade arter har mycket olika miljökrav som ibland kan vara svåra att kombinera på en enda lokal och då kan vi få välja olika typer av skötsel beroende på vilka naturvärden den enskilda heden har. Fjärilar, bin och andra insekter som kräver god tillgång på pollen och nektar hittar vi främst på hedar som inte betas eller har ett svagt bete så att blomningen kan bli riklig. Betesfredade fållor som sköts med bränning har med goda resultat införts på några halländska hedar för att gynna hotade fjärilar som lever på hårginst. Betesdjuren äter gärna de späda skotten av hårginst som också fjärilslarverna är förtjusta i och då åker både ginst och fjärilslarver ner i betesdjurens magar.

Ängsvädd är en annan växt som försörjer ett rikt insektsliv och som alltför sällan blommar rikligt på våra hedar och andra naturbetesmarker eftersom den är omtyckt av betesdjuren. Invid parkeringen vid Mästocka ljunghed finns en smal, obetad vägkantsremsa där ängsvädden blommar i tusental medan det ute på den betade heden är väldigt glest med blommande ängsvädd. På

I solbelysta "bryn" mellan nybränd hed och grov ljung myllrar det ofta av insekter varma sommardagar. På de nybrända ytorna spirar snabbt hårginst, kattfot, slättergubbe och andra örter som många insekters larver lever på. Vid fara kan de söka skydd i den grova ljungen. Mästocka ljunghed i södra Halland.

Småskalig ljungbränning av sandhedar vid Långasand i mellersta Halland.

Lite fakta om ljung *Calluna vulgaris*

En ljungplanta liknar ett träd i miniatyr. Med vedartad, ofta vriden och knotig stam som kryper längs marken och böjer sig uppåt. Ljungplantan är normalt 20–50 centimeter hög men kan bli meterhög. Veden är hård och tät. De enskilda plantorna kan bli gamla, åtminstone 50 år. Ljungplantorna är städsegröna med små och nästan barrlika blad som sitter tätt tryckta mot kvistarna i fyra rader. När ljungen blommar i juli och augusti är plantorna helt översålade av små blommor i rosa toner. Blomman består av fyra kronblad och fyra foderblad, även de rosa, och sitter i ensidiga klasar på årsskotten. Färgen kan variera från mörkt rosalila till ljusrosa och ibland vit. Likt eterneller sitter blommorna sedan kvar när de har blommat över, dock i en ljusbrun färg. Blommorna har åtta ståndare och en långt utskjutande pistill. Frukten är en liten kapsel som innehåller många små frön. Ljung tillhör familjen ljungväxter Ericaceae.

Ljung växer i skogar (utom på de allra skuggigaste ställena) och på öppen mark, särskilt i mager jord. Den hittas på såväl torr som fuktig mark, både på hedar och på myrmark. Att den klarar sig så bra på mager mark och kan bli i det närmaste dominerande kan nog delvis förklaras med att den bildar mykorrhiza med svampar som hjälper till med näringsförsörjningen. Den är också en mycket köldtålig art.

Ljung är en vanlig art i hela landet. Det är bara uppe på fjället som den är mindre vanligt förekommande. Lika vanlig är arten i stora delar av Europa, från Nordnorge i norr till Spanien i söder, från Island och Azorerna i väster till Uralbergen i öster. Vidsträckt ljunghedar finns bland annat på brittiska öarna. Människan har även flyttat ljung till andra delar av världen, bland annat Nordamerika, Australien, Nya Zeeland och Falklandsöarna.

Ljung var förr ett viktigt bränsle i skoglösa trakter. Rötterna användes för framställning av korgar. Ljungens bark innehåller ett garvämne som använts för att behandla läder. Ljung har även använts för att färga garn och textilier i bruna, gula och röda nyanser. Ljungen är en viktig honungsväxt som ger en kraftigt smakande honung. Den kan också användas i teer. I Skottland har ljungen använts i stället för humle som smaksättning av ölet. Idag har ljung blivit en populär trädgårdsväxt och i handelsträdgårdar saluförs en mängd olika färgformer.

Att ljungen är viktig för oss människor märks i alla de ortsnamn som innehåller ljung, ling eller lyng (gamla former av ljung), framför allt i västra delen av landet. Ljung är Västergötlands landskapsblomma. I Skottland är den utsedd till nationalblomma och i Norge är den en av två nationalblommor.

Ljunghedar på Fjärås bräcka som tidigare var be vuxna med planterade, äldre tallskogar. På den nybrända ytan till vänster blommar ljungen senare, medan den är överblommad på ytan med äldre ljung till höger. Den gräsbevuxna marken i förgrunden visar vad som händer på hedar som betas hårt under sommarhalvåret. Då övergår ljungheden till gräshed.

ängsvädden vid parkeringsplatsen har de tre rödlistade arterna ängsväddsantennmal, guldsandbi och väddstekel setts medan ingen av arterna har noterats ute på den betade heden. Vi måste helt enkelt bli bättre på att sköta våra ljunghedar och andra naturbetesmarker så att där blir fler blommor som producerar nektar och pollen.

Men det finns också arter som gynnas av ett hårt bete på hedarna, såsom dynglevande insekter (dyngbaggar, getingrovfluga, med flera) och svampar som stjälröksvampar och jordtungor. Vid hårt bete försvinner ljungen dessutom efterhand och det blir en gräshed i stället. I vissa ljunghedar kan det behövas olika typer av skötsel i olika delar för att alla arter ska kunna leva kvar. Nyckeln för att kunna utforma en bra skötsel av de enskilda ljunghedarna är goda kunskaper om de enskilda hedarnas naturvärde. Ett mycket värdefullt kunskapsunderlag för detta arbete bidrar floraväxteriet med, liksom alla rapporter om naturvårdsintressanta arter på Artportalen.

Förhoppningsvis kan det föreslagna åtgärdsprogrammet för ljunghedar bidra till såväl ökade satsningar på att sköta och restaurera ljunghedar, som till en ljusare framtid för hedarnas hotade arter. Dessutom är förhoppningen att det ska bidra till ett ökat intresse för ljunghedarna och deras fascinerande mångfald. 🐝🌸

Guldsandbi *Andrena marginata* samlar pollen främst på ängsvädd och trivs inte på alltför hårt betade ljunghedar. Däremot kan den ha stora populationer på hedar som sköts med enbart bränning.

Ny hedersmedlem

Vid årsmötet utsågs Margareta Edqvist till hedersmedlem i föreningen.

Margareta var en central person i föreningens arbete under många år och hade stor del i att vår förening blev mer populär och förankrad utanför de akademiska kretsarna. Hon utvecklade floraväxteriet till vad det är idag, en omistlig del av miljöövervakningen som årligen bidrar med viktig kunskap för svensk naturvård. Det var också hon som tog initiativ till tidskriften *Vilda Växter*.

Till hedersmedlem kan utses en särskilt framstående botanist, eller en person som i hög grad verkat för föreningen och dess syften.

FOTO: SOFIA LUND

Margareta Edqvist fotograferar slöjmmåra under en botanisk resa i södra Finland.

Insamling och utplantering av växtmaterial

Att samla in, flytta och så eller plantera ut växter är något som blir allt vanligare i svensk naturvård. Verksamheten är inte helt oproblematisk. Svenska Botaniska Föreningen har därför tillsatt en arbetsgrupp som håller på att ta fram en policy för detta. Styrelsen ska diskutera frågan i maj och sedan kommer ett förslag att skickas ut på remiss till SBF:s medlemsföreningar.

Guldgruppen 2021

Med utmärkelsen Guldgruppen vill föreningen uppmärksamma personer eller organisationer som gör värdefulla insatser inom botanik. Guldgruppen delas ut en gång om året i samband med föreningens årsmöte.

Årets guldgrupp gick till Hans Rydberg för hans stora engagemang för botaniken under fyra decennier. Han var en av initiativtagarna till inventeringen av Sörmlands flora och en av bokens huvudförfattare. På 1980-talet skrev han en av de första moderna introduktionsböckerna till växternas värld – *Fältbotanik*. Han har genomfört otaliga inventeringar och publicerat mängder med artiklar om naturvård, växter och svampar, och han har på alla tänkbara sätt jobbat med att föra ut botanikintresset till en bredare allmänhet. Inte minst har han populariserat och tillgängliggjort maskrosornas mångfald för en bredare krets. Han har även dokumenterat och rapporterat sina mer än 600 000 fynd av växter och svampar i Artportalen, och därigenom varit en förebild som fått många andra att börja rapportera sina observationer.

FOTO: EMIL V. NILSSON

Hans Rydberg med diplom och 2021 års guldgrupp runt halsen.

Från årsmötet

I mars hade Svenska Botaniska Föreningen sitt årsmöte. Mötet hölls digitalt och samlade 63 deltagare. Under mötet avhandlades verksamhetsberättelsen och årsredovisningen som godkändes och lades till handlingarna. Årsmöteshandlingarna hittar du på www.svenskbotanik.se om du vill läsa mer.

Vid mötet valdes Ulf Ryde och Karolin Ring in som nya ledamöter i styrelsen. Ulf är professor i kemi på Lunds universitet och aktiv i Lunds Botaniska Förening. Som botanist är han expert på kryppbjörnbär. Karolin är biolog med inriktning mot botanik och aktiv i Upplands Botaniska Förening. Till vardags arbetar Karolin som naturvårdskonsult.

Föreningens styrelse består nu av Mora Aronsson (ordförande), Jan Andersson, Gunnar Björndahl, Johanne Maad, Tore Mattsson, Moa Pettersson, Karolin Ring, Gabrielle Rosquist, Ulf Ryde, Katarina Stenman och Håkan Sundin.

En motion om att undersöka möjligheten att inrätta en fond till Thomas Karlsons minne behandlades och styrelsen fick i uppdrag av årsmötet att utreda detta.

Efter förslag från styrelsen beslöt årsmötet att inrätta en ny typ av medlemskap – ett stödmedlemskap, för den som inte vill ha någon tidning men ändå stödja föreningens arbete genom att vara medlem.